

GOGA

Svetlana Aleksijevič
Vojna nima ženskega obraza

Kdaj v zgodovini prvič zasledimo ženske v vojski?

Ženske so se borile že v 4. stoletju pred našim štetjem v grških vojskah v Atenah in Šparti. Pozneje so sodelovale v pohodih Aleksandra Makedonskega.

Ruski zgodovinar Nikolaj Karamzin je o naših prednikih zapisal: »Slovanke so včasih v vojnah spremljale očete in soproge brez strahu pred smrtjo: med obleganjem Konstantinopla leta 626 so Grki med slovanskimi žrtvami našli mnoga ženska trupla. Mati je otroke z vzgojo pripravljala na to, da bodo vojaki.«

Kaj pa v novejšem času?

V letih 1560–1650 so v Angliji ustanovili prve bolnišnice, v katerih so služile vojakinje.

Kaj pa se je dogajalo v 20. stoletju?

Na začetku stoletja ... Med prvo svetovno vojno so v Angliji ženske že sprejemali v kraljevo vojno letalstvo, ustanovili so kraljevi pomožni korpus in žensko transportno legijo, v katero je bilo vključenih 100.000 oseb.

V Rusiji, Nemčiji in Franciji so številne ženske služile v vojaških bolnišnicah in na sanitetnih vlakih.

Med drugo svetovno vojno lahko govorimo o pravem ženskem fenomenu. Ženske so že v številnih državah sveta služile v vseh vojaških odredih: v angleški vojski jih je služilo 225.000, v ameriški vojski 450.000–500.000, v nemški 500.000 ...

V sovjetski vojski se je borilo približno milijon žensk. Prisotne so bile na vseh vojaških področjih, tudi na najbolj »moških«. Pojavila se je celo jezikovna težava: ženske oblike besed »tankist«, »pešak«, »artilérist« do takrat niso obstajale, ker ženske tega prej niso počele. Ženske besede so se rodile prav tam, med vojno ...

Iz pogovora z zgodovinarjem.

Človek je več od vojne (iz dnevnika knjige)

Milijoni ubitih kar tako
So utirali stezo v temi ...
Osip Mandelštam

1978–1985

Pišem knjigo o vojni ...

Jaz, ki nikoli nisem rada brala knjig o vojnah, čeprav je bilo to v času mojega otroštva in mladosti priljubljeno čtivo vseh mojih vrstnikov. To ni nič presenetljivega – bili smo otroci Zmage. Otroci zmagovalcev. Česa se najbolj spomnim o vojni? Svoje otroške stiske pred nerazumljivimi in strah vzbujajočimi besedami. Vojno so omenjali povsod: v šoli in doma, na svatbah in krstih, med prazniki in na sedminah. Celó v otroških pogovorih. Sosedov fantek me je nekoč vprašal: »Kaj pa ljudje počnejo pod zemljo? Kako tam živijo?« Tudi mi smo si želeli priti do dna skrivnosti vojne.

In takrat sem začela razmišljati o smrti ... In nikoli več nisem nehala misliti nanjo. Zame je postala glavna skrivnost življenja.

Za nas je vse izhajalo iz tega strašnega in skrivnostnega sveta. Ukrajinski dedek, mamin oče, je umrl na fronti in je pokopan nekje na Madžarskem, beloruska babica, očetova mama, je v partizanih umrla od tifusa, dva njena sinova pa sta služila v vojski in sta izginila v prvih mesecih vojne. Od treh sinov se je vrnil samo eden. Moj oče. Enajst daljnih sorodnikov so Nemci skupaj z otroki žive sežgali – ene v njihovem lastnem domu, druge v vaški cerkvi. In tako je bilo v vseh družinah. Brez izjeme.

Otroci na vaseh so se še dolgo igrali »Nemce« in »Ruse«. Kričali so nemške besede: »Hände hoch!«, »Zurück!«, »Hitler kaputt!«

Sveta brez vojne nismo poznali, svet vojne je bil edini svet, ki smo ga poznali, ljudje vojne pa edini ljudje, ki smo jih poznali. Sama še danes ne poznam drugega sveta in drugih ljudi. So sploh kdaj obstajali?

***

Vas mojega otroštva je po vojni pripadla ženskam. Postala je vas kmečkih žensk. Ne pomnim moških glasov. In zame je še vedno tako: o vojni pripovedujejo ženske. Jokajo. Med jokom pojejo.

Polovica knjig v šolski knjižnici je o vojni. Prav tako v vaški knjižnici in okrožnem središču, kamor je oče pogosto hodil po knjige. Zdaj vem, zakaj. Je to mar naključje? Ves čas smo se borili ali pa smo se pripravljali na vojno. Obujali spomine na to, kako smo se borili. Nikoli nismo živeli drugače. Verjetno niti ne znamo. Niti zamisliti si ne znamo, kako je mogoče živeti drugače. Nekoč se bomo morali tega dolgo učiti.

V šoli so nas učili ljubiti smrt. Pisali smo šolske spise o tem, kako bi si želeli umreti v imenu ... Sanjarili smo ...

Glasovi na ulici pa so kričali o nečem drugem, o nečem privlačnejšem.

Dolgo sem živela v knjigah, realnost me je hkrati strašila in privlačila. To nepoznavanje življenja je porodilo neustrašnost. Zdaj razmišljam: če bi bila bolj z nogami na tleh, bi se lahko vrgla v tak prepad? Zakaj se je vse to zgodilo? Zaradi nepoznavanja? Ali zaradi občutka, da je to moja usoda? Kajti občutek, da ti je nekaj usojeno, te vedno spremlja ...

Dolgo sem iskala ... S katerimi besedami je mogoče izraziti to, kar slišim? Iskala sem žanr, ki bi ustrezal mojemu dožemanju sveta, mojemu videnju, mojemu posluhu.

Nekoč mi je v roke prišla knjiga *Sem iz ognjene vasi* avtorjev A. Adamoviča, J. Brilja in V. Kolesnika. Tako me je pretreslo samo enkrat – ko sem brala Dostojevskega. Tu pa je šlo za nenavadno formo: roman je sestavljen iz glasov samega življenja, iz tega, kar sem slišala v otroštvu, kar je mogoče slišati na ulici, doma, v kavarni, na avtobusu. To je to! Krog je bil sklenjen. Našla sem, kar sem iskala. Kar sem slutila.

Ales Adamovič je postal moj učitelj ...

***

Dve leti sem se dobivala z ljudmi in si zapisovala njihova pričevanja, predvsem pa sem veliko premišljevala. Brala. O čem bo govorila moja knjiga? Še ena knjiga o vojni ... Čemu? Vojn je bilo že na tisoče – majhnih in velikih, znanih in neznanih. Napisanega pa je o njih še več. Ampak ...

Pisali so moški in o moških. To je bilo takoj jasno. O vsem, kar vemo o vojni, nam je povedal »moški glas«. Vsi smo ujetniki »moškega« dojemanja in »moškega« občutenja vojne. »Moških« besed. Ženske pa molčijo. Nihče razen mene ni nikdar o vojni spraševal moje babice. Niti moje mame. Molčijo celo tiste, ki so bile na fronti. Če pa se že prepustijo spominom, pa ne pripovedujejo o »ženski« vojni, ampak o »moški«. Podredijo se uveljavljenemu kanonu. In samo doma ali pa v družbi prijateljic sobork, ko potočijo kakšno solzo, se razgovorijo o svoji vojni, vojni, ki mi je neznana. Pa ne le meni, vsem nam. Na svojih novinarskih potovanjih sem bila nemalokrat priča, edina poslušalka povsem novih zgodb. In presunile so me kot v otroštvu. Iz teh pripovedi je vel pošasten izraz skrivnostnega ... Ko govorijo ženske, pri njih ne najdemo ali skoraj ne najdemo tega, kar smo navajeni brati in poslušati: kako so eni ljudje junaško pobili druge in zmagali. Ali izgubili. Kakšna je bila vojaška tehnika in kakšni generali. Ženske pripovedi so drugačne in o drugih temah. »Ženska« vojna ima svoje barve, svoje vonje, svojo osvetlitev in svoj lasten nabor čustev. Svoje besede. Tam ni junakov in neverjetnih podvigov, tam so le ljudje, ki opravljajo nečloveško človeške naloge. In tam ne trpijo samo oni (ljudje!), ampak tudi zemlja, ptice in drevesa. Vsi, ki z nami sobivajo na zemlji. Trpijo brez besed, kar je še bolj grozljivo.

Ampak zakaj? – sem se večkrat spraševala. – Zakaj se ženske, ko so si izborile in zasedle svoje mesto v nekdanjem povsem moškem svetu, niso postavile za svojo zgodovino? Za svoje besede in svoja čustva? Same sebi niso verjele.

Tako nam en cel svet ostaja nedostopen. Njihove vojne še vedno ne poznamo ...

Želim napisati zgodbo o tej vojni. Žensko zgodbo.

***

Po prvih srečanjih ...

Začudenje: vojaške funkcije žensk so vključevale zdravstvene delavke, ostrostrelke, mitraljezke, poveljnice protiletalskih enot, vojaške inženirke, danes pa so to računovodkinje, laboratorijske pomočnice, vodičke, učiteljice ... Takratne in zdajšnje vloge se ne ujemajo. Kot da ne bi govorile o sebi, ampak o nekih drugih dekletih. Danes se čudijo same sebi. In pred mojimi očmi zgodovina postaja bolj »človeška«, postaja podobna običajnemu življenju. Pokaže se v drugačni luči.

Srečala sem neverjetne pripovedovalke. V njihovih življenjih so strani, primerljive s stranmi iz najboljših klasikov. Človek se tako jasno vidi od zgoraj – z neba – in od spodaj – z zemlje. Pred njim je celotna pot – navzgor in navzdol, od angela do zveri. Spomini niso strastna ali hladna pripoved o realnosti, ki je ni več, ampak novo rojstvo preteklosti, ko se čas obrne. Predvsem pa je to ustvarjalnost. Med pripovedovanjem ljudje ustvarjajo, »pišejo« svoje življenje. Včasih ga tudi »dopisujejo« ali »zapišejo na novo«. Takrat je treba biti previden. Na preži. Obenem pa bolečina raztopi, uniči vsakršno nepristnost. Temperatura je previsoka! Preprosti ljudje – medicinske sestre, kuharji, perice ... – so, kot sem sama ugotovila, najbolj iskreni. Če to poskusim natančneje opredeliti: ti ljudje vlečejo besede iz sebe, ne pa iz časopisov ali prebranih knjig. Ne iz česa

tujega, samo iz lastnega trpljenja in izkušenj. Občutki in jezik izobraženih ljudi so, pa če nas to še tako preseneča, bolj podvrženi vplivu časa. Njegovemu splošnemu šifriranju. Okužijo jih dodatna znanja. Miti. Pogosto moram prehoditi dolgo in zapleteno pot, da pridem do zgodbe o »ženski« in ne »moški« vojni: kako smo se umikali, kako smo napredovali, na katerem delu fronte ... Eno srečanje ni dovolj, zmeniti se moram za več seans. Tako kot kak vztrajen portretist.

Dolgo sedim v neznani hiši ali stanovanju, včasih cel dan. Pijemo čaj, pomerjamo nedavno kupljene jopice, se pogovarjamo o pričeskah in kuharskih receptih. Skupaj gledamo fotografije vnukov. Potem pa ... Po nekem času – nikoli ne moreš vedeti, kdaj in zakaj – pa nenadoma nastopi dolgo pričakovani trenutek, ko se človek oddalji od kanona – mavčnega ali železobetonskega, kot naši spomeniki – in se obrne k sebi. Vase. Začne se spominjati ne vojne, ampak svoje mladosti. Delčka svojega življenja ... Ta trenutek je treba ujeti. Ne smemo mu pustiti, da nam uide! Pogosto po dolgem dnevu, polnem besed, dejstev, solz, v spominu ostane le en stavek (ampak kakšen!): »Tako majhna sem šla na fronto, da sem med vojno celo zrastle.« Ta stavek si zapišem v beležko, čeprav je magnetofon posnel več deset metrov traku. Štiri ali pet kaset ...

Pri delu mi pomaga to, da smo navajeni živeti skupaj. Družno. Da smo ljudje skupnosti. Vse si delimo – tako srečo kot solze. Znamo trpeti in pripovedovati o trpljenju. Trpljenje opravičuje naše težko in nesmiselno življenje. Za nas je bolečina umetnost. Priznati moram, da se ženske pogumno podajajo na to pot ...

***

Kako me sprejemajo?

Pravijo mi »dekllica«, »hčerkica«, »otročiček«. Če bi bila njihove starosti, bi se do mene obnašale drugače. Mirno in enakopravno. Brez veselja in začudenja, ki nam ju podarja srečanje mladega in starega. To je zelo pomembno: takrat so bile mlade, zdaj, ko obujajo spomine, pa so stare. Spominjajo se celega življenja, štiridesetih let. Previdno mi odprejo svoj svet, prizanašajo mi: »Tako j po vojni sem se poročila. Skrila sem se za moža. Za vsakdanje življenje, med otroške plenice. Z veseljem sem se skrila. Mama pa me je prosila: ‚Molči! Molči! Ničesar ne priznaj!‘ Opravila sem svojo dolžnost do domovine, vendar me žalosti, da sem bila tam. Da sem to spoznala ... Ti pa si še prava dekllica. Smiliš se mi ...« Pogosto vidim, kako sedijo in prisluškujejo same sebi. Zvoku svoje duše. Ga primerjajo z besedami. Z leti človek spozna, da je življenje minilo, zdaj pa se je treba s tem sprijazniti in se pripraviti na odhod. Človek noče, škoda mu je izginiti kar tako. Brezbrižno. Mimogrede. In ko se ozira, se ne pojavi le želja po tem, da bi povedal zgodbo svojega življenja, ampak tudi po tem, da bi se dokopal do skrivnosti življenja. Sam sebi želi odgovoriti na vprašanje: zakaj se mi je vse to zgodilo? Na vse gleda z občutkom slovesa in z žalostnimi očmi ... Že skoraj z druge strani ... Ni mu več treba goljufati sebe in drugih. Zdaj že ve, da brez misli na smrt človeka ni mogoče razumeti. Njena skrivnost je nad vsem.

Vojna je preveč intimna izkušnja. In prav tako neskončna kot človeško življenje ...

Nekoč se ženska (pilotka) ni želela srečati z mano. Po telefonu mi je pojasnila: »Ne morem ... Ne želim se spominjati. Tri leta sem bila v vojni ... In tri leta se nisem počutila kot ženska. Moj organizem je omrtvel. Nisem imela menstruacije, skoraj nisem čutila nikakršnega ženskega hrepenenja. Bila pa sem lepa ... Ko me je moj bodoči mož prosil za roko ... To je bilo že v Berlinu, pri Reichstagu ... je rekel: ‚Vojna se je končala. Preživela sva. Imela sva srečo. Poroči se z mano.‘ Hotela sem zajokati. Zakričati. Hotela sem ga udariti! Kakšna poroka? Zdaj? Sredi vsega tega naj se poročim? Sredi črnih saj in črnih opek ... Poglej me ... Poglej, kakšna sem! Najprej iz mene naredi žensko: podari mi rože, dvori mi, govori mi lepe besede. Tako si želim tega! Tako težko čakam! Skoraj sem ga udarila ... Hotela sem ga udariti ... Eno lice je imel ožgano, vijolično, in videla sem, da je vse razumel – solze so mu tekle po tem licu. Po še svežih brazgotinah ... In sama nisem mogla verjeti tega, kar sem rekla: ‚Ja, poročila se bom s tabo.‘

Oprostite mi ... Ne morem ... «

Razumela sem jo. Ampak tudi to je stran ali pol strani bodoče knjige.

Teksti, teksti. Povsod so teksti. V mestnih stanovanjih in vaških hišah, na ulici in na vlaku ... Poslušam ... Vedno bolj se spreminjam v veliko uho, vedno obrnjeno proti drugemu človeku. »Berem« glasove.

***

Človek je več od vojne ...

V spominu ostanejo prav trenutki tega presežka. Ko človeka vodi nekaj, kar je močnejše od zgodovine.

Pogledati moram širše – pisati moram o resnici življenja in smrti na splošno, ne le resnico o vojni. Si zastaviti vprašanje Dostojevskega: koliko človeka je v človeku in kako zaščititi tega človeka v sebi? Zlo je brez dvoma mikavno. Je spretnejše kot dobro. Privlačnejše. Vse bolj se pogrezam v neskončni svet vojne, vse ostalo je rahlo zbledelo, postalo običajnejše kot običajno. Grandiozen in plenilski svet. Zdaj razumem samoto človeka, ki se vrne od tam. Kot da bi se vrnil z drugega planeta ali z onega sveta. Tak človek razpolaga z znanjem, ki ga drugi nimajo, dobiti pa ga je mogoče le tam, v bližini smrti. Ko poskusi kaj ubesediti, ga preplavi občutek katastrofe. Človek onemi. Hoče govoriti, drugi želijo razumeti, a so vsi nemočni.

Tak človek je vedno v drugem prostranstvu kot poslušalci. Obdaja jih nevidni svet. V pogovoru sodelujemo vsaj trije: tisti, ki pripoveduje, taisti človek, kakršen je bil takrat, v času dogajanja, in jaz. Moj cilj je predvsem to, da se dokopljem do resnice tistih let. Tistih dni. Ne da bi jo čustva potvorila. Takoj po vojni bi človek povedal le zgodbo o vojni, več deset let pozneje pa se ta zgodba seveda spremeni, saj človek v spomine vključi vse svoje življenje. Vso svojo bit. Kako je preživel ta leta, kaj je bral, videl, koga je spoznal. Ne nazadnje tudi to, ali je srečen ali nesrečen. Pogovarjava se sama ali pa je zraven še kdo. Družina? Prijatelji? Kateri prijatelji? Eno so prijatelji s fronte, nekaj drugega pa vsi ostali. Dokumenti so živa bitja, spreminjajo se in nihajo skupaj z nami, iz njih lahko vedno kaj potegnemo. Kaj novega in kaj, kar rabimo prav zdaj. Ta trenutek. Kaj iščemo? Največkrat ne velikih podvigov in junaštev, ampak tiste majhne in človeške stvari,

ki so nam najzanimivejše in najbližje. Kaj bi na primer najraje izvedela o življenju v Stari Grčiji ... o zgodovini Šparte ...? Rada bi prebrala, kako in o čem so se ljudje takrat pogovarjali doma. Kako so se odpravljali v vojno. Katere besede so uporabljali zadnji dan in zadnjo noč, preden so zapustili svoje najdražje. Kako so pospremili borce. Kako so čakali, da se vrnejo domov ... Ne junaki in polkovniki, ampak običajni mladeniči ...

Zgodovina kot zgodba njene priče in udeleženca, ki ga nihče ni opazil. Ja, to me zanima, iz tega bi želela narediti literaturo. A pripovedovalci niso le priče – bolj kot priče so akterji in ustvarjalci. Realnosti se ne moremo povsem približati, ji pogledati naravnost v oči. Med realnostjo in nami so naša čustva. Razumem, da delam z različicami. Vsak ima svojo različico. In iz njih, iz njihove množice in presekov se poraja podoba časa in ljudi, ki so v njem živeli. Vendar si ne želim, da bi za mojo knjigo rekli: njeni junaki so realni, in nič več kot to. Češ, to je zgodovina. Nič več kot zgodovina.

Ne pišem o vojni, ampak o človeku v vojni. Ne pišem zgodovine vojne, ampak zgodovino čustev. Sem zgodovinarica duše. Po eni strani proučujem konkretnega človeka, ki živi v konkretnem času in je udeležen v konkretnih dogodkih, po drugi strani pa moram v njem prepoznati večnega človeka. Drhtenje večnosti. To, kar je vedno v človeku.

Pravijo mi: no, spomini niso niti zgodovina niti literatura. To je le življenje, zasmeteno življenje, ki ga ni očistila umetnikova roka. Neobdelano gradivo govorjenja, ki ga je naš vsakdan poln. Te opeke ležijo povsod. Vendar

opeke še niso svetišče. Jaz pa to vidim drugače ... Prav tam, v toplem človeškem glasu, v živem odsevu preteklosti se skriva prvobitno veselje in se nam odkrije neizbrisljiva tragičnost življenja. Njegov kaos in strast. Neponovljivost in nedoumljivost. Tam še niso podvrženi nikakršni predelavi. To so izvirniki.

Iz naših čustev gradim svetišča ... Iz naših želja, razočaranj. Sanjarij. Iz tistega, kar je bilo, a se nam lahko izmuzne.

***

Še enkrat o isti stvari ... Ne zanima me samo tista realnost, ki nas obdaja, ampak tudi tista, ki je v nas. Ne zanima me sam dogodek, ampak dogodek čustev. Zanima me duša dogodka. Zame so čustva realnost.

Kaj pa zgodovina? Zgodovina je na ulici. Med ljudmi. Verjamem, da je v vsakem od nas košček zgodovine. V nekom pol strani, v nekom drugem pa dve ali tri. Skupaj pišemo knjigo časa. Vsak kriči svojo resnico. Nočna mora odtenkov. In vse to je treba slišati, s tem se je treba zeliti, to postati. In se hkrati ne izgubiti. Združiti moramo govorico ulice in literature. Težava je tudi ta, da o preteklosti govorimo v jeziku sedanjosti. Kako lahko posredujemo čustva tistih dni?

***

Telefonski klic zjutraj: »Ne pozna se ... A prišla sem s Krima. Kličem vas z železniške postaje. Je od tod daleč do vas? Rada bi vam povedala svojo vojno ...«

Res!?

Ampak s hčerko sva hoteli v park. Na vrtiljak. Kako naj šestletnemu otroku pojasnim, kaj počnem? Pred kratkim me je vprašala: »Kaj je to, vojna?« Kako naj ji odgovorim ... V svet bi jo rada spustila z nedolžnim srcem, učim jo, da se ne sme kar tako trgati rožic. Ni prav, da pohodi pikapolonico ali da kačjemu pastirju odtrga krilo. Kako naj potem otroku pojasnim vojno? Kako naj mu pojasnim smrt? Kako naj odgovorim na vprašanje: zakaj tam ubijajo ljudi? Ubijajo celo majhne, kakršna je ona. Mi, odrasli, smo v nekakšni skrivni navezi. Razumemo, za kaj gre. Kaj pa otroci? Po vojni so mi starši to nekako razložili, jaz pa svojemu otroku tega ne morem več pojasniti. Ne morem najti besed. Vojna nam je vedno manj všeč. Vedno težje najdemo opravičilo zanjo. Za nas je to preprosto umor. Vsaj zame je tako.

Želim napisati tako knjigo o vojni, da bi nam bila vojna odvratna, da bi nam bila že sama misel nanjo nesprejemljiva. Nora. Da bi celo generalom postalo slabo ...

Moji prijatelji (v nasprotju s prijateljicami) so zgroženi ob taki »ženski« logiki. In spet poslušam »moški« argument: »Ti nisi bila v vojni.« Morda pa je to dobro: ne poznam strasti sovraštva, na svet gledam običajno. Nevojaško, nemoško.

V optiki obstaja koncept »svetlobne moči« – sposobnost objektivna, da slabše ali bolje fiksira ujeto podobo. Ženski spomin o vojni ima tako najvišjo »svetlobno moč«, kar zadeva intenzivnost čustev, bolečine. Rekla bi celo, da je »ženska« vojna grozljivejša od »moške«. Moški se skrivajo za zgodovino, za dejstvi, vojna jih očara s svojimi dejanji in konfrontacijo idej, različnih interesov,

ženske pa so potopljene v čustva. Poleg tega moške že od malega pripravljajo na to, da bodo morali morda nekoč streljati. Žensk tega ne učijo ... one niso bile pripravljene na to delo ... Zato se spominjajo drugih stvari in spominjajo se jih drugače. Vidijo lahko tisto, kar je moškimi skrito. Še enkrat ponavljam: njihova vojna ima vonj, barvo, podroben eksistencialni svet: »dali so nam nahrbtnike, me pa smo si iz njih sešile krila«; »na nabor sem prišla v obleki, ven pa sem prišla v hlačah in vojaški srajci, kito so mi odstrigli, na glavi mi je ostal samo še čopek ...«; »Nemci so postrelili vso vas in odšli ... Prišli smo na tisti kraj: poteptan rumen pesek, na pesku pa otroški čevljiček ...« Večkrat so me opozorili (predvsem moški – pisatelji): »Ženske ti bodo naložile. Si izmislile vse mogoče.« Vendar sem se prepričala: takih stvari si ni mogoče izmisliti. Da bi to od koga prepisale? Če je to od koga mogoče prepisati, je ta nekdo lahko samo življenje. Samo življenje ima tako domišljijo.

Ne glede na to, o čem ženske govorijo, je pri njih stalno prisotna misel, da je vojna predvsem umor, šele potem težko delo. Nenazadnje pa tudi običajno življenje: pele so, se zaljubljele, si navijale lase na navijalke ...

V središču sta vedno neznosna ideja smrti in želja, da ne bi umrl. Še bolj neznosna in odbijajoča pa je ideja ubijanja, kajti ženska daje življenje. Podarja. Dolgo ga nosi v sebi, ga neguje. Postalo mi je jasno, da je ženskam težje ubijati.

***

Moški ... neradi spustijo ženske v svoj svet, na svoje ozemlje.

V tovarni traktorjev v Minsku sem iskala žensko, ki je bila ostrostrelka. Bila je znana ostrostrelka. O njej so večkrat pisali v vojnih časopisih. Njene prijateljice so mi v Moskvi dale njeno telefonsko številko, a ni bila več aktualna. Tudi priimek, ki sem si ga zabeležila, je bil deklinski. Šla sem v tovarno, kjer je, kot sem izvedela, delala na kadrovskega oddelku. Tam pa sem od moških (direktorja tovarne in vodje kadrovskega oddelka) slišala: »A moških ni dovolj? Kaj vam bodo te ženske zgodbice? Ženske fantazije ...« Moške je bilo strah, da ženske ne bodo pripovedovale o pravi vojni.

Obiskala sem neko družino ... Borila sta se oba, mož in žena. Spoznala sta se na fronti in se tam tudi poročila. »Svatba je potekala na okopih. Pred bojem. Belo obleko sem si sešila iz nemškega padala.« On je bil mitraljezec, ona pa vezistka. Moški je žensko takoj poslal v kuhinjo: »Pripravi nam kaj za pod zob.« Ko je bil čaj skuhan in sendviči pripravljene, je prisedla, a jo je mož takoj spet spravil na noge: »Kje pa so jagode? Kje so dobrote z vrta?« Vztrajala sem, in mož ji je naposled le odstopil svoje mesto z besedami: »Povej tako, kot sem te naučil. Brez solz in ženskih drobnarij: hotela sem biti lepa, jokala sem, ko so me ostrigli.« Pozneje mi je šepetaje priznala: »Celo noč je z mano študiral knjigo *Zgodovina velike domovinske vojne*. Strah ga je bilo zame. Tudi sedaj ga skrbi, da se bom spominjala napačnih stvari. In ne tako, kot je treba.«

To se ni zgodilo samo enkrat, samo v enem domu.

Res je, veliko jokajo. Kričijo. Ko odidem, morajo vzeti nekaj tablet za srce. Kličejo rešilca. A me vseeno prosijo: »Pridi. Nujno moraš priti. Tako dolgo smo molčale. Štirideset let nismo odprle ust ...«

Zavedam se, da joka in krika ne smem predelovati, sicer glavna ne bosta več jok in krik, ampak predelava. Namesto življenja bo ostala literatura. Takšno je gradivo, temperatura tega gradiva. Stalno presega vse omejitve. Človek najbolj pride do izraza, se najbolj odpre v vojni in morda še v ljubezni. Odpre se do največjih globin, do podkožnih plasti. V obličju smrti vse ideje zbledijo, odpre pa se nedojemljiva večnost, na katero nihče ni pripravljen. Živimo še v zgodovini, ne v kozmosu.

Nekajkrat sem tekst, ki sem ga poslala v branje, dobila nazaj s pripisom: »Izpusti malenkosti ... Piši o naši veliki Zmagi ...« Ampak prav »malenkosti« so zame najpomembnejše, so toplota in jasnost življenja: čop las, ki ostane na mestu kite, kotli vroče kaše in juhe, ki ju nima kdo pojesti – od stotih se je iz bitke vrnilo sedem ljudi; ali pa to, kako po vojni niso mogli hoditi na tržnico in gledati stojnic z rdečim mesom ... Niti rdeče tkanine ... »Ah, draga moja, že štirideset let je minilo, a pri meni doma še vedno ne boš našla nič rdečega. Od vojne dalje sovražim rdečo barvo!«

***

Prisluhnem bolečini ... Bolečini kot dokazu minulega življenja. Drugih dokazov ni, drugim dokazom ne zaupam. Besede so nas večkrat odvedle stran od resnice.

Razmišljam o trpljenju kot o višji obliki informacije, ki je neposredno povezana s skrivnostjo. S tajno življenja. Vsa ruska literatura govori o tem. O trpljenju je napisala več kot o ljubezni.

In tudi meni pripovedujejo o tem ...

***

Kdo so bili? Rusi ali Sovjeti? Ne, bili so Sovjeti – Rusi, Belorusi, Ukrajinci in Tadžikistanci ...

Vsekakor je bil to sovjetski človek. Takih ljudi po mojem mnenju nikoli več ne bo. To je jasno tudi njim samim. Celo mi, njihovi otroci, smo drugačni. Radi bi bili taki kot vsi. Podobni ne svojim staršem, ampak svetu. Da o vnukih ne govorim ...

A jaz jih imam rada. Navdušujejo me. Imeli so Stalina in gulag, a imeli so tudi Zmago. In tega se zavedajo.

Pred kratkim sem prejela pismo:

»Moja hči me ima zelo rada. Zanj sem junakinja. Če bo prebrala vašo knjigo, bo zelo razočarana. Umazanija, uši, kri brez konca in kraja – vse to je resnica. Tega ne zanikam. Ampak ali spomini na to lahko spodbudijo plemenite občutke? Nas pripravijo na velika dejanja ...?«

Večkrat sem ugotovila:

... da naš spomin še zdaleč ni idealen inštrument. Ni le samovoljen in muhast, je tudi suženj časa.

... da na preteklost gledamo iz sedanjosti, saj ne moremo opazovati iz ničesar.

... da so oni poleg tega tudi zaljubljeni v to, kar se jim je zgodilo, saj to ni bila samo vojna, ampak tudi njihova mladost. Prva ljubezen.

***

Poslušam, ko govorijo ... Poslušam, ko molčijo ... Tako v besedah kot v molku vidim tekst.

– To ni za objavo, to je zate ... Tisti, ki so bili starejši ... Zamišljeni so sedeli na vlaku ... Žalostni. Spominjam se, kako se je neke noči, ko so vsi spali, neki major pogovarjal z mano o Stalinu. Veliko je spil in se opogumil. Priznal je, da je njegov oče že deset let v taborišču, da nima pravice pošiljati pisem. Ni se vedelo, ali je živ ali ne. Ta major je izrekel nekaj strašnega: »Hočem braniti domovino, nočem pa braniti tega izdajalca revolucije, Stalina.« Nikdar prej nisem slišala česa podobnega ... Prestrašila sem se. Zjutraj ga k sreči ni bilo več. Verjetno je izstopil.

– To ti povem na skrivaj. Imela sem prijateljico Oksano, iz Ukrajine. Od nje sem prvič slišala o strašni lakoti v Ukrajini. O gladomoru. Niti žabe ali miši ni bilo mogoče najti – vse so pojedli. Umrli so polovica prebivalcev njihove vasi. Umrli so vsi njeni mlajši bratje, pa tudi oče in mati. Ona se je rešila tako, da je ponoči v kolhozni konjušnici kradla konjski gnoj in ga jedla. Nihče ga ni mogel jesti, ona pa ga je jedla: »Če je topel, ga ne spraviš dol, hladnega pa se da jesti. Še bolje, če je zmrznjen, tako ima vonj po senu.« Jaz sem ji govorila: »Oksana, tovariš Stalin se bori. Uničuje zlobneže, ampak teh je veliko.« »Ne,« mi je odgovorila ona, »ti si neumna. Moj oče je bil učitelj zgodovine. Rekel mi je: ‚Nekoč bo tovariš Stalin odgovarjal za svoje zločine ...‘«

Ponoči sem ležala v postelji in premišljevala: da ni Oksana morda sovražnik? Vohunka? Kaj naj storim? Dva

dni pozneje je umrla v boju. Nikogar iz njene družine ni bilo več, nikomur ni bilo mogoče poslati obvestila o njeni smrti.

Te teme se lotevajo previdno in redko. Ne hromita jih le stalinovska hipnoza in strah, pač pa tudi njihova nekdanja vera. Ne morejo se ločiti od tega, kar so imeli radi. Pogum v vojni in pogum pri razmišljanju sta dve različni obliki poguma. Jaz pa sem mislila, da gre za isto stvar.

***

Rokopis imam že dolgo na mizi ...

Že dve leti prejemam zavrnitve založb. Revije močijo. Raszodba je vselej enaka: to je preveč strašna vojna. Preveč groze. Naturalizma. Ni glavne in vodilne vloge komunistične partije. Skratka, to ni ta vojna ... Kakšna pa sploh je »ta« vojna? Z generali in modrim generalisimom? Brez krvi in uši? Z junaki in junaškimi dejanji. Jaz pa se spomnim iz otroštva: z babico sva šli vzdolž ogromnega polja, ona pa mi je pripovedovala: »Po vojni na tem polju dolgo nič ni raslo. Nemci so se umikali ... Tukaj je potekal boj, dva dni so se bojevali ... Mrtvi so ležali drug ob drugem, kot v snopih. Kot pragovi na železniški postaji. Nemci in naši. Po dežju so imeli vsi objokana lica. Vsa vas jih je cel mesec pokopavala.«

Kako naj pozabim na to polje?

Ne omejujem se zgolj na zapisovanje. Zbiram, sledim človeškemu duha tja, kjer trpljenje iz malega človeka dela velikega človeka. Kjer človek raste. In takrat on zame ni več nemi proletariat zgodovine, ki izginja brez sledi. Izbrskam njegovo dušo. Kakšen je torej moj konflikt z

oblastjo? Spoznala sem, da velika ideja potrebuje malega človeka, ne velikega. Tega ne rabi, zoprni ji je. Njegova obdelava je zahtevna. Jaz pa iščem prav njega. Iščem malega velikega človeka. Ponižanega, poteptanega, razžaljenega, ki je preživel stalinovska taborišča in izdaje, a je vseeno zmagal. Uspel mu je čudež.

A zgodovino vojne so na skrivaj zamenjali z zgodovino zmage.

O tem nam spregovori ta človek sam ...

Sedemnajst let pozneje (2002–2004)

Prebiram svoj stari dnevnik ...

Poskušam se spomniti, kakšen človek sem bila, ko sem pisala knjigo. Tega človeka ni več. Celo države, v kateri smo tedaj živeli, ni več. A prav njo so med letoma 1941 in 1945 branili in v njenem imenu umirali. Svet tam zunaj je že povsem drugačen: novo tisočletje, nove vojne, nove ideje, novo orožje in ruski (natančneje rusko-sovjetski) človek, ki se je spremenil na povsem nepričakovan način.

Začela se je gorbačovska perestrojka ... Mojo knjigo so takoj natisnili v neverjetni nakladi – dva milijona izvodov. To je bil čas, ko so se dogajale mnoge neverjetne stvari. Ponovno smo se nekam silovito zagnali. Ponovno v prihodnost. Nismo še vedeli (ali pa smo pozabili), da je revolucija vedno iluzija, zlasti v naši zgodovini. No, to bo prišlo pozneje, takrat pa so bili vsi omamljeni z vonjem po svobodi. Vsak dan sem prejerala na desetine pisem, moje mape so pokale po šivih. Ljudje so želeli govoriti ...

Svoje zgodbe so hoteli povedati do konca ... Postali so svobodnejši in bolj odkriti. Nobenega dvoma več nisem imela, da bom obsojena na večno dopolnjevanje svojih knjig. Ne na novo pisanje, ampak na dopolnjevanje. Postaviš piko, a se ta takoj spremeni v tripičje ...

***

Razmišljam o tem, da bi danes verjetno postavljala drugač-
na vprašanja in dobivala drugačne odgovore. In napisala bi
drugačno knjigo. Ne povsem drugačno, a vseeno drugačno.
Dokumenti (s katerimi delam) so živa pričevanja, ne otrdi-
jo kot ohlajena glina. Ne onemijo. Gibajo se skupaj z nami.
O čem bi zdaj največ spraševala? Kaj bi želela dodati? Zelo
bi me zanimal ... kako naj rečem ... biološki človek, ne le
človek časa in ideje. Poskusila bi globlje pogledati v naravo
človeka, v temo, v podzavest. V skrivnost vojne.

Pisala bi o svojem obisku pri nekdanji partizanki ... Za-
jetna, a vseeno lepa ženska, pripovedovala pa mi je o tem,
kako je šla njena skupina (ona, starejša, in dve najstnici) v
izvidnico in je po naključju ujela štiri Nemce. Dolgo so z
njimi hodili po gozdu. Padle so v zasedo. Postalo je jasno,
da se jim z ujetniki ne bo uspelo prebiti iz zasede in pobeg-
niti, zato je sprejela odločitev – da se jih znebi. Najstnici
jih ne bosta mogli ubiti: že nekaj dni so skupaj hodili po
gozdu, in če si tako dolgo s človekom, se nanj navadiš, pa
četudi je tujec – približa se ti: veš, kako jé, kako spi, kakšne
oči ima, kakšne roke. Ne, najstnici tega ne bosta zmogli.
To ji je bilo takoj jasno. Torej jih bo morala ubiti ona.
Pripovedovala mi je, kako jih je ubila. Morala je prevarati
tako ene kot druge. Z enim Nemcem je šla po vodo in ga

je ustrelila od zadaj. V tilnik. Z drugim sta šla po dračje ... Pretreslo me je, kako umirjeno je o tem pripovedovala.

Tisti, ki so bili v vojni, pravijo, da se civilist spremeni v vojaka v treh dneh. Zakaj so dovolj samo trije dnevi? Je mar tudi to mit? Verjetno res. Človek je tam še bolj neznan in nedoumljiv.

V vseh pismih je pisalo: »Takrat vam nisem vsega povedala, ker so bili takrat drugačni časi. Navadili smo se, da o mnogem molčimo«, »Nisem vam vsega zaupala. Še nedavno se o tem ni smelo govoriti. Ali pa je bilo sramotno ...« »Poznam sodbo zdravnikov: hudo diagnozo imam ... Rada bi vam povedala vso resnico ...«

Nedavno pa sem prejela tako pismo: »Nam starčkom je težko živeti ... Pa ne trpimo zaradi nizkih in ponižujočih pokojnin. Najbolj nas boli to, da smo bili izgnani iz velike preteklosti v neznosno malo sedanost. Nihče nas več ne vabi, da bi nastopali v šolah, muzejih. Ne potrebujejo nas več. V časopisih, če jih spremljaš, fašisti postajajo vse bolj plemeniti, rdeči vojaki pa vse bolj strašni.«

Tudi čas je domovina ... A jaz jih imam še vedno rada. Ne maram njihovega časa, njih pa imam rada.

***

Vse lahko postane literatura ...

V mojih arhivih me je najbolj pritegnil zvezek, v katerega sem si zapisovala tiste prizore, ki jih je cenzura prečrtala. Pa tudi moje pogovore s cenzorjem. Tam sem našla tudi strani, ki sem jih črtala sama. Moja samocenzura, moja samoprepoved. In moje pojasnilo, zakaj sem to črtala. Mnoge od prvih in drugih stvari so se ponovno

znašle v knjigi, ampak teh nekaj strani bi rada objavila posebej – tudi te strani so dokument. Moja usoda.

Iz tistega, kar je črtala cenzura

»Ponoči se zdaj zbujam ... Kot da bi nekdo ... no, jokal ob meni ... V vojni sem ...

Umikamo se ... V okolici Smolenska mi neka ženska da svojo obleko in utegnem se preobleči. Sama sem ... med moškimi. Prej sem bila v hlačah, zdaj pa hodim v poletni obleki. Nenadoma sem dobila tisto ... tisto žensko zadevo ... Prekmalu je prišla, verjetno zaradi živčnosti. Zaradi skrbi, zaradi razburjenosti. Kje naj tu najdem, kar potrebujem? Sram me je bilo! Kako me je bilo sram! Spali smo v grmovju, v jarkih, v gozdu, na štorih. Bilo nas je toliko, da v gozdu ni bilo prostora za vse. Hodili smo izgubljeni, prevarani, nikomur nismo več zaupali ... Kje je naše letalstvo, kje so naši tanki? Kar je letalo, se plazilo in grmelo, je bilo vse nemško.

In v takem stanju so me ujeli. Zadnji dan, preden so me ujeli, sem si zlomila še obe nogi ... Ležala sem in lulala podse ... Ni mi jasno, kje sem našla moč, da sem se ponoči zvlekla v gozd. Po naključju so me našli partizani ...

Smilijo se mi tisti, ki bodo to knjigo prebrali, in tisti, ki je ne bodo prebrali ...«

»Tisto noč sem bila dežurna ... Vstopila sem v sobo s težko ranjenimi. Tam je ležal kapitan ... Zdravniki so me pred dežurstvom opozorili, da bo ponoči umrl. Da ne bo dočakal jutra ... Vprašala sem ga: ‚Kako gre? Kako ti lahko pomagam?‘ Nikoli ne bom pozabila ... Nenadoma

se je nasmehnil, njegov izmučeni obraz je prekril svetel nasmeh: ‚Odpni si haljo ... Pokaži mi prsi ... Že dolgo nisem videl svoje žene ...‘ Zmedla sem se, saj se v življenju še niti poljubila nisem. Nekaj sem mu odgovorila. Zbežala sem in se vrnila čez eno uro.

Bil je mrtev. Na obrazu pa je imel še vedno tisti nasmeh ...«

»Blizu Kerča ... Ponoči smo med obstreljevanjem pluli s tovorno ladjo. Premec je zagorel ... Ogenj se je širil po palubi. Eksplozirala je zaloga streliva ... Bila je močna eksplozija! Tako močna, da se je ladja nagnila na desni bok in začela toniti. Obrežje ni bilo daleč, vedeli smo, da je breg nekje blizu, in vojaki so se vrgli v vodo. Z brega so se zaslišali mitraljezi. Kriki, stokanje, preklinjanje ... Dobro sem plavala in hotela sem rešiti vsaj enega. Vsaj enega ranjenca ... Bili smo namreč v vodi, ne na kopnem, in ranjenec bo v vodi takoj umrl. Potopil se bo ... Slišala sem, kako je ob meni nekdo prišel na površje, potem pa se je spet potopil. Gor in spet dol. Počakala sem na pravi trenutek in ga zgrabila ... Bilo je nekaj hladnega, spolzkega ... Mislila sem si, da gre za ranjenca, ki mu je eksplozija strgala obleko s telesa. Ker sem bila tudi sama gola ... Samo v spodnjem perilu ... Temno je bilo kot v rogu. Ničesar nisem videla. Okoli mene pa: ‚Eeh! Ajajaj!‘ In preklinjanje ... Nekako mi je uspelo z njim priplavati do obale ... Na nebu se je ravno v tistem trenutku zasvetila raketa, in videla sem, da sem s sabo privlekla veliko ranjeno ribo. Veliko, veliko kot človek. Jeseter ... Umirala je ... Zgrudila sem se na tla poleg nje in preklela vse po vrsti. Zajokala sem od jeze ... In zato, ker vsi trpijo ...«